

เอกสารวิชาการส่วนบุคคล

เรื่อง

หลักนิติธรรม

จัดทำโดย

พลตำรวจเอก วันชัย ศรีนวลนัด

รหัส ๕๗๐๒๓๒

เอกสารวิชาการนี้เป็นส่วนหนึ่งของการอบรม

หลักสูตร “หลักนิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย” รุ่นที่ ๒

วิทยาลัยรัฐธรรมนุญ

สถาบันธรรมนุญศึกษา

สำนักงานศาลรัฐธรรมนุญ

คำนำ

หลักนิติธรรม เป็นแนวคิดหรืออุดมการณ์ ของนักปราชญ์ในภาคพื้นยุโรปสมัยโบราณ นับพัน ๆ ปี ได้แก่ อริสโตเติล เพลโต และโสกราตีส ที่พยายามคิดค้นสร้างกฎเกณฑ์สำหรับควบคุมไม่ให้รัฐ และบุคคลชั้นปกครอง ใช้อำนาจล่วงละเมิดสิทธิ เสรีภาพ กดขี่ข่มเหงประชาชน โดยมีความเชื่อว่า มนุษย์ทุกคน มีกิเลส มีความโลภ มีความเห็นแก่ตัว หากปล่อยให้ใช้อำนาจโดยอำเภอใจ ก็จะกระทำการอย่างไร้ขอบเขต สร้างความเดือนร้อนไม่เป็นธรรมให้กับสังคม

โสกราตีส ซึ่งเป็นศิษย์เอกของ เพลโต ได้เสนอแนวคิดเรื่องการปกครองโดยกฎหมาย เพราะเชื่อว่าถ้ามีกฎหมายที่ดี จะเป็นกรอบ และหลักเกณฑ์ สำหรับควบคุมและตรวจสอบ มิให้รัฐทำการลุแก่อำนาจแสวงหาประโยชน์ให้กับตัวเองและพวกพ้อง ส่วน **เอ.วี. ไตซีย์** ศาสตราจารย์กฎหมายของประเทศอังกฤษ ได้เสนอหลัก **The Rule of Law** หรือหลักนิติธรรม ออกเผยแพร่ในยุโรป จนเป็นที่รู้จัก ต่อมาทั่วโลกยอมรับจนถึงยุคปัจจุบัน

สำหรับประเทศไทย ได้ยอมรับหลักนิติธรรมในบริบททางวิชาการมาเป็นเวลาช้านาน โดยกล่าวถึงในตำรา มีการเรียนการสอนในสถาบันวิชานิติศาสตร์ รัฐศาสตร์ ตลอดจน จนกระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๑๗ ได้นำไปไว้ในคำปรารภของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๑๗ เป็นครั้งแรก และไว้ในคำปรารภของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (ฉบับชั่วคราว) พุทธศักราช ๒๕๔๙ เป็นครั้งที่สอง แต่ก็ยังคงมีลักษณะเป็นนามธรรม คือ ไม่มีผลชั้นการปฏิบัติ ต่อมารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ จึงเริ่มต้นนำเอาหลักนิติธรรมมาใช้อย่างเป็นทางการ โดยบัญญัติไว้ใน มาตรา ๓ วรรคสอง และมาตรา ๗๘ (๖) ซึ่งกำหนดให้ทุกหน่วยงานของรัฐ รวมทั้งทุกองค์กรฝ่ายการเมือง ต้องปฏิบัติตามหลักนิติธรรม ทำให้มีผลเป็นสภาพบังคับการปฏิบัติที่ชัดเจน และเป็นรูปธรรมเกิดขึ้น

อย่างไรก็ดี ปัญหาเกี่ยวกับเรื่อง หลักนิติธรรม ยังคงมีอยู่พอสมควร เพราะยังขาดความกระจ่างชัดในด้านความหมายของหลักนิติธรรมว่าคืออะไร จะเข้าถึงหรือค้นหาได้จากที่ใด และมีข้อยกเว้นที่จะอ้างเพื่อไม่ปฏิบัติตามได้หรือไม่เพียงใด ซึ่งเอกสารฉบับนี้จะพยายามค้นหาแนวทาง คำอธิบาย และคำตอบ รวมถึงจะศึกษาไปถึงความสัมพันธ์กับหลักคิดอื่น ๆ ที่มีวัตถุประสงค์อย่างเดียวกันกับหลักนิติธรรม โดยสังเขปอีกด้วย. /

หลักนิติธรรม

1. ความหมายของหลักนิติธรรม (Rule of Law)

เมื่อกล่าวถึง หลักนิติธรรม ซึ่งในสังคมยุคปัจจุบันนับถอยหลังไปประมาณ 20 ปี จะได้ยินได้มีผู้กล่าวถึงถ้อยคำนี้อยู่เสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากฝ่ายนักการเมือง และนักกฎหมาย แต่เมื่อพิจารณาให้ลึกลงไปโดยตั้งคำถามว่า หลักนิติธรรมคืออะไร หรือหมายถึงอะไร มีสาระสำคัญอย่างไรบ้าง และถ้าหากมีการฝ่าฝืนไม่ยอมรับ ปฏิเสธไม่ใส่ใจ ผลจะเป็นอย่างไร คำตอบที่ได้อาจจะหลากหลายแตกต่างกัน เพราะความเข้าใจเรื่องหลักนิติธรรมของนักรัฐศาสตร์ และนักนิติศาสตร์ยังไม่ไปทิศทางเดียวกัน ไม่ตรงกัน หรือบางครั้งอาจพูดไปในแนวทางเดียวกัน แต่อธิบายรายละเอียดไม่ตรงกัน

ความเข้าใจเรื่องหลักนิติธรรมที่ไม่ตรงกันนี้ อาจจะมีสาเหตุหลายประการ และที่สำคัญประการหนึ่ง คือ คำว่า หลักนิติธรรมเป็นนามธรรม เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นในโลกนี้มานานนับพัน ๆ ปี ตั้งแต่สมัยกรีกยุคโบราณ โดยมีนักปราชญ์ที่สำคัญได้แก่ เพลโต (Plato 427 – 347 B.C.) ลูกศิษย์ของ โซกราตีส (Socrates) และเป็นอาจารย์ของ อริสโตเติล (Aristotle 384 – 322 B.C.)¹ เป็นผู้มีบทบาทนำออกเผยแพร่ จากนั้นก็มีความเป็นพลวัตรเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยตลอดมา จนถึงยุคของศาสตราจารย์ เอ.วี. ไคซี (Abert Venn Dice ค.ศ.1853 – 1922) แห่งมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด ประเทศอังกฤษ ได้นำเอาหลักนิติธรรมมาสัมพันธ์กับหลักการปกครองระบอบประชาธิปไตย ทำให้มีผู้รู้จักและแพร่หลายมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทของฝ่ายการเมือง และสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้เข้าใจความหมายไม่ตรงกัน คือ การไม่ได้บัญญัติไว้เป็นลายลักษณ์อักษร จึงขาดแหล่งอ้างอิงสำหรับใช้ศึกษาอ้างอิง หรือถกเถียงกันอย่างจริงจังในช่วงต่อ ๆ มาจนถึงปัจจุบัน

หลักนิติธรรม ในยุคเริ่มต้นก่อกำเนิดมาจากความคิดทางด้านการปกครอง ที่ต้องการควบคุมจำกัดขอบเขตการใช้อำนาจของผู้ปกครอง มิให้กดขี่ข่มเหงล่วงละเมิดประชาชนผู้อยู่ใต้การปกครองจนเกิดความไม่เป็นธรรม เอ.วี. ไคซี ได้กำหนดหลักเกณฑ์เพื่อเป็นกรอบของหลักนิติธรรมไว้ 5 ประการ ดังนี้

- (1) มนุษย์ทุกคนเกิดมาเท่าเทียมกัน
- (2) ผู้จะมาปกครองต้องได้รับความเห็นชอบจากประชาชนส่วนใหญ่
- (3) เมื่อผู้ปกครองได้อำนาจปกครองแล้วจะต้องใช้อำนาจนั้น เพื่อปกป้องคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชนเป็นสำคัญ
- (4) หากผู้ปกครองใช้อำนาจโดยไม่ชอบเมื่อใด หรือข่มเหงละเมิดสิทธิเสรีภาพของประชาชน ก็สามารถถูกถอดถอนให้พ้นจากการใช้อำนาจได้ทันที

¹ หลักนิติธรรม , ศ.พิเศษ ธาณินทร์ กรัยวิเชียร, บริษัท ชวนพิมพ์ 50 จำกัด, กรุงเทพมหานคร, 2553, หน้า 2

(5) การใช้อำนาจของผู้ปกครอง ต้องถูกตรวจสอบ และถูกควบคุมตลอดเวลา โดยกลไกที่เป็นอิสระ

หลักเกณฑ์ทั้ง 5 ข้อนี้ ถือเป็นกรอบที่ดีสำหรับการปกครองเพราะเป็นการเคารพสิทธิเสรีภาพของผู้ถูกปกครอง ป้องกันผู้ปกครองใช้อำนาจเกินขอบเขต จึงเป็นที่ยอมรับของสังคมทั่วไป เพราะเป็นการปกครองโดยใช้หลักการเป็นใหญ่ (Rule by Law) ไม่ใช่ใช้อำนาจของบุคคลผู้ปกครองตามอำเภอใจ อย่างไม่รู้ทิศทางขอบเขต (Rule by men)

จากแนวคิดนี้เอง **มงแตสกีเออ** (Montesquieu) (ค.ศ.1689 – 1755 นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศส) จึงได้เสนอรูปแบบการปกครองระบอบประชาธิปไตย โดยแบ่งแยกอำนาจออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่ อำนาจอธิปไตย อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการ จากนั้น A.V.Dicey (ค.ศ.1853 – 1922) ได้นำหลักนี้มาพัฒนา โดยนำหลักคิดเรื่องหลักนิติธรรม (Rule of Law) เข้ามาเพิ่มเติมให้เกิดความรัดกุมมากยิ่งขึ้น

กล่าวคือ A.V.Dicey เสนอแนวคิดว่า ถ้าพึ่งแต่การใช้หลักการปกครองโดยกฎหมาย (Rule by Law) ยังไม่เพียงพอที่จะป้องกันการข่มเหง เบียดเบียน หรือละเมิดสิทธิเสรีภาพของประชาชนได้อย่างแท้จริง เพราะกฎหมายเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น และโดยที่ผู้สร้างกฎหมายเป็นมนุษย์ย่อมมีกิเลส โลกโกรธหลง มีทั้งดีและไม่ดี มีอคติมีข้อฉล มนุษย์อาจสร้างกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมออกมาเพื่อประโยชน์ตนเอง หรือใช้เป็นเครื่องมือทำลายฝ่ายตรงข้าม ข่มเหงเบียดเบียนประชาชน หรือออกกฎหมายสร้างความถูกต้องให้ตนเองหรือพวกพ้องขึ้นได้² ดังนั้น จึงจำเป็นต้องกำหนดหลักเกณฑ์บางประการเพิ่มขึ้น เพื่อใช้เป็นพื้นฐานสำคัญของการบัญญัติกฎหมาย การตีความกฎหมาย และการใช้กฎหมาย หลักเกณฑ์ที่ว่านี้คือ **หลักนิติธรรม (Rule of Law)**

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า Rule of Law มีต้นกำเนิดมาจากภาษาอังกฤษ มีผู้ให้คำแปลไว้หลากหลาย เช่น หลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย, หลักการปกครองด้วยกฎหมาย, หลักแห่งกฎหมาย, หลักกฎหมาย, หลักของกฎหมาย, หลักความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย, หลักความยุติธรรมตามกฎหมาย, หลักธรรม, หลักธรรมแห่งกฎหมายหรือนิติปรัชญา, นิติธรรมวินัย ธรรมะแห่งกฎหมายหรือ นิติศตมภ์ ฯลฯ และที่แพร่หลายใช้กันทั่วไปในหมู่นักนิติศาสตร์ และนักรัฐศาสตร์ของประเทศไทย คือคำว่า “**หลักนิติธรรม**”³

หลักนิติธรรม ไม่ใช่เรื่องใหม่ในวงการนิติศาสตร์ และรัฐศาสตร์ มีการกล่าวถึงอ้างอิงมาตั้งแต่ตำรา เอกสารการเรียนการสอนมานานพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ไปศึกษาวิชานิติศาสตร์ และวิชา รัฐศาสตร์ในต่างประเทศจะคุ้นเคยกับเรื่องนี้ แต่ก็ยังเป็นเพียงบริบททางด้านวิชาการอันเป็นนามธรรมยังไม่ถึงขั้นนำมาปฏิบัติจริง ๆ ดังนั้น ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับ หลักนิติธรรม จึงยังไม่ตกผลึกเป็นความหมายที่ประชาชนสามารถเข้าถึงได้จับต้องได้อย่างแท้จริง (Positive Law or Existing Law) และซ้ำร้ายอาจมีความเข้าใจแตกต่างกันไป

² ศึกษากรณี พ.ร.บ.นิรโทษกรรมของประเทศไทยที่เข้าสู่รัฐสภา เมื่อปลายปี พ.ศ.2556 และต้องตกไปในชั้นวุฒิสภา

³ กำชัย จงจักรพันธ์, ศาสตราจารย์, **หลักนิติธรรม**, เอกสารโรเนียว, พ.ศ.2556, หน้า 2 .

จากการศึกษาเพื่อทำรายงานเอกสารวิชาการครั้งนี้ ได้พยายามค้นหาความหมายของ **หลักนิติธรรม** จากเอกสาร และตำราของผู้ทรงคุณวุฒิ พบว่ามีผู้ให้ความหมายไว้ ดังนี้

ศาสตราจารย์พิเศษ ธาณินทร์ กรัยวิเชียร องคมนตรี ให้ความหมายไว้ว่า “หลักนิติธรรม เป็นหลักพื้นฐานแห่งกฎหมายที่สำคัญในระบอบประชาธิปไตย ที่เกิดทูลศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ และยอมรับนับถือสิทธิมนุษยชนทุกแห่งทุกมุม รัฐต้องให้ความอารักขาคุ้มครองมนุษยชนให้พ้นจากลัทธิตหาราชย์ หากมีข้อพิพาทใด ๆ เกิดขึ้น ไม่ว่าจะระหว่างรัฐกับเอกชน หรือระหว่างเอกชนกับเอกชน ศาลย่อมมีอำนาจอิสระในการตัดสินข้อพิพาทนั้น โดยเด็ดขาด และโดยยุติธรรมตามกฎหมายของบ้านเมืองที่ถูกต้องและเป็นธรรม”⁴

รองศาสตราจารย์ ประสิทธิ์ โฆวิไลกุล⁵ ให้ความหมายของหลักนิติธรรมไว้เป็นข้อ ๆ ดังนี้

- (1) ยึดหลักความเป็นอิสระของตุลาการ
- (2) ประชาชนอยู่ภายใต้กฎหมายเดียวกัน เสมอภาคกัน และได้รับความคุ้มครองจากกฎหมายเท่าเทียมกัน
- (3) มีเจตนารมณ์มุ่งคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน
- (4) ปกครองโดยยึดถือกฎหมายเป็นใหญ่ ปฏิบัติตามกฎหมายในฐานะที่เป็นนิติรัฐ และต้องเป็นกฎหมายที่ยุติธรรม
- (5) ศาลเป็นสถาบันที่พึ่งสุดท้ายของประชาชน
- (6) ฝ่ายบริหารต้องยึดหลักตามบทบัญญัติแห่งกฎหมายเคารพและปฏิบัติตามกฎหมาย
- (7) ส่งเสริมการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร อย่างบริสุทธิ์ และยุติธรรม
- (8) ส่งเสริมและสนับสนุนความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมาย
- (9) ส่งเสริมคุ้มครองหลักแห่งการเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์
- (10) ส่งเสริมและพัฒนากฎหมาย เพื่อสร้างความสงบสุขให้แก่ประชาชนและสังคมโดยรวม
- (11) ไม่มีบุคคลใดอยู่เหนือกฎหมาย

ศาสตราจารย์ ดร.วิษณุ เครืองาม⁶ ให้ความหมายไว้ว่า ต้องมีกฎหมายเป็นใหญ่ ต้องมีความเสมอภาค ระงับข้อพิพาทโดยศาล การพิจารณาคดีต้องไม่เลือกปฏิบัติ กฎหมายต้องไม่บังคับย้อนหลัง

⁴ ธาณินทร์ กรัยวิเชียร, ศาสตราจารย์ องคมนตรี, อ้างแล้ว, หน้า 9

⁵ ประสิทธิ์ โฆวิไลกุล, รองศาสตราจารย์, *ข้อความคิดและหลักพื้นฐานในกฎหมายมหาชน*, กรุงเทพมหานคร; สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2540, หน้า 11

⁶ วิษณุ เครืองาม, “หลักนิติธรรมกับการบริหารราชการแผ่นดิน”, *วารสารพระธรรมมุนย* เล่ม 49, พ.ศ.2551 – 2552, หน้า 85

ศาสตราจารย์ ดร. กำชัย จงจักรพันธ์⁷ ให้ความหมายไว้ว่า “หลักนิติธรรม คือ หลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย อันหมายถึงความรวมถึง การบัญญัติกฎหมาย การตีความกฎหมาย การใช้บังคับกฎหมาย และกระบวนการยุติธรรม จะต้องไม่ฝ่าฝืนหรือขัดหรือแย้ง ต่อหลักนิติธรรมหรือหลักพื้นฐานแห่งกฎหมาย”

หลักนิติธรรมตามแนวคิดของต่างประเทศ นอกจากแนวคิดของนักปราชญ์ยุคดั้งเดิม ได้แก่ โสกราตีส พลาโต อริสโตเติล มงเตสกีเยอ และ เอ.วี.ไดซีย์ ดังกล่าวข้างต้น ปัจจุบันนักนิติศาสตร์และนักรัฐศาสตร์ ให้ความหมาย หรือขอบเขตของหลักนิติธรรม ที่ขอนำมากล่าวไว้ดังนี้

องค์การสหประชาชาติ (U.N.)⁸ แสดงการยอมรับหลักนิติธรรมไว้ในคำปรารภของปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (ค.ศ.1948) ว่า “...that human rights Should be protected by the rule of law ”

นายโคฟี อันนัน⁹ ให้คำนิยาม หลักนิติธรรม ไว้หมายถึง หลักการธรรมาภิบาล (Good Governance) ที่ทุกคน ทุกสถาบัน ทุกองค์กร ทั้งภาครัฐและภาคเอกชน มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบต่อกฎหมายต่าง ๆ ที่ประกาศใช้ (Accountable to Laws) การบังคับใช้อย่างเท่าเทียม (Equally Enforced) และการตัดสินอย่างอิสระ (Independently Adjudicated) สอดคล้องกับมาตรฐานสิทธิมนุษยชน

ลอร์ดวูล์ฟ (Lord Wolf) อดีตผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ และอดีตรัฐมนตรีว่าการของอังกฤษ เสนอว่าเกณฑ์กว้าง ๆ ของหลักนิติธรรม มีดังนี้¹⁰

- (1) ต้องมีศาลทำหน้าที่พิจารณาข้อพิพาท
- (2) ผู้พิพากษาต้องเป็นอิสระ มีความสามารถ และเป็นกลาง
- (3) การพิจารณาตัดสินข้อพิพาทต้องรวดเร็ว
- (4) ต้องมีกระบวนการบังคับให้เป็นไปตามคำพิพากษา
- (5) วิธีพิจารณาของศาลต้องเที่ยงธรรม และมีเหตุผล
- (6) กฎหมายต้องชัดเจน และเป็นธรรม

กล่าวโดยสรุป หลักนิติธรรม ตามความหมายที่นำมาเสนอไว้นี้ เป็นการรวบรวมจากหลาย ๆ ความคิดของนักปราชญ์ และผู้ทรงคุณวุฒิ เป็นอุดมการณ์สูงสุด เป็นกรอบหรือกฎเกณฑ์ของความ เป็นธรรม ความเสมอภาค เท่าเทียม การคุ้มครองสิทธิเสรีภาพที่ต้องมีไว้ให้ยึดถือในการออกกฎหมาย

⁷ กำชัย จงจักรพันธ์, อ้างแล้ว, หน้า 5

⁸ Universal Declaration of Human Rights, Preamble ย่อหน้าที่ 3

⁹ นายโคฟี อันนัน, หลักนิติธรรมระหว่างประเทศเพื่อสิทธิมนุษยชน, คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เอกสารโรเนียว ประกอบการสัมมนา, เมื่อวันที่จันทร์ที่ 6 ส.ค.2555, หน้า 1

¹⁰ อรรถนิติ ดิษฐอำนาจ, ศาสตราจารย์ (พิเศษ), “การนำหลักนิติธรรมมาปรับใช้กับการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย”, สถาบันรัฐธรรมนูญศึกษา, 2556 (เอกสารโรเนียว), หน้า 7

การตีความกฎหมาย การบังคับใช้กฎหมาย และการตรวจสอบการปฏิบัติหน้าที่ของทุก ๆ ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง จึงถือว่า **หลักนิติธรรม** เป็นหลักที่อยู่เหนือกฎหมายทั้งปวงรวมถึงกฎหมายรัฐธรรมนูญด้วย เพื่อป้องกันมิให้ใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือสร้างความไม่เป็นธรรม โดยครอบคลุมถึงเรื่องต่าง ๆ ได้แก่ การแบ่งแยกอำนาจในระบอบประชาธิปไตย การตรวจสอบการใช้อำนาจ การไม่ออกกฎหมายย้อนหลังในทางผลร้าย ข้อเสนอพื้นฐานความบริสุทธิ์ กระบวนการพิจารณาที่อิสระ และเป็นธรรม

2. ที่มาของหลักนิติธรรม

หลักนิติธรรมมีต้นกำเนิดมาจากแนวคิดของนักปราชญ์ในยุคหลายพันปีได้แก่ **โสกราตีส พลาโต อริสโตเติล มงเตสกิเออ และ เอ.วี. ไคซีย์** เพื่อใช้เป็นกรอบหรือหลักเกณฑ์ให้ผู้บัญญัติกฎหมาย ผู้ตีความกฎหมาย ผู้ใช้กฎหมาย และผู้สอนกฎหมาย ใช้เป็นหลักยึดถือในการทำหน้าที่ของแต่ละฝ่าย เพื่อป้องกันมิให้ใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือสร้างความไม่เป็นธรรม ทำลายฝ่ายตรงข้าม ละเมิดสิทธิเสรีภาพ สิทธิมนุษยชนของประชาชน หรือใช้กฎหมายสร้างความถูกต้องให้กับตนเองอย่างไม่ชอบธรรม

การศึกษาเพื่อค้นหาที่มาของหลักนิติธรรมเป็นเรื่องไม่ง่าย เพราะหลักนิติธรรมเป็นนามธรรม และมีความเป็นพลวัต ไม่สามารถสัมผัสจับต้องได้ ดังนั้น ที่มาจึงมีความหลากหลายขึ้นอยู่กับว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับอะไร เช่น กระบวนการบัญญัติกฎหมาย การตีความหมายกฎหมาย การใช้บังคับกฎหมาย แต่ละเรื่องจะมีหลักนิติธรรมกำหนดไว้โดยเฉพาะสำหรับเรื่องนั้น ๆ เช่น

กระบวนการบัญญัติกฎหมาย มีความเสมอภาคเท่าเทียมในการเสนอกฎหมาย โอกาสแสดงความคิดเห็น องค์กรประชุม และการลงมติ เป็นโดยถูกต้องตามหลักเกณฑ์ที่เป็นสากลหรือไม่ หลักการเหตุผลของกฎหมายมุ่งคุ้มครองสิทธิเสรีภาพ สิทธิมนุษยชน และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

การตีความกฎหมาย ต้องคำนึงถึง เจตนารมณ์ จิตวิญญาณ ของกฎหมายเรื่องนั้น ๆ ตีความตามตัวอักษรแบบเคร่งครัด แบบขยายความ แบบเทียบเคียง หรือให้มีผลย้อนหลัง เหล่านี้ล้วนเป็นหลักนิติธรรมทั้งสิ้น

การใช้บังคับกฎหมาย ต้องเท่าเทียมเสมอภาค ไม่เลือกปฏิบัติ ความเป็นอิสระของตุลาการ คุ้มครองสิทธิเสรีภาพ สิทธิมนุษยชน ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

กล่าวโดยสรุป ที่มาของหลักนิติธรรม มาจากแนวคิดเรื่องการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพ สิทธิมนุษยชน และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ มุ่งประสงค์ป้องกันมิให้ใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือละเมิด หรือทำลายล้าง หลักนิติธรรมจะค้นหาได้จากตัวบทกฎหมายนั่นเอง รวมถึง เจตนารมณ์ จิตวิญญาณของกฎหมายเรื่องนั้น และคุณธรรมทางกฎหมายที่ประสงค์จะคุ้มครองประกอบอยู่ด้วยทุกเรื่องไป

3. หลักนิติธรรมในสังคมไทย

จากการศึกษาค้นคว้าได้พบว่า **หลักนิติธรรม** ได้ปรากฏขึ้นอย่างเป็นทางการครั้งแรกในบริบทของสังคมไทย โดยอยู่ในคำปรารภของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2517 มีข้อความว่า “เจตนารมณ์ของบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนี้ แสดงออกให้ปรากฏซึ่งประมุขาร่วมกันของปวงชนชาวไทยว่า..... จักชำระไว้ซึ่ง**หลักนิติธรรม** เพื่อให้ราษฎรได้รับความยุติธรรมอย่างทั่วถึง”

หลังจากนั้นได้ปรากฏอยู่ในคำปรารภของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (ฉบับชั่วคราว) พุทธศักราช 2549 อีกครั้งหนึ่ง มีข้อความว่า “จำเป็นต้องกำหนดกลไกทางปกครองที่เหมาะสมแก่สถานการณ์ เพื่อใช้ไปพลางก่อน โดยคำนึงถึง**หลักนิติธรรม** ตามประเพณีการปกครองประเทศไทยในระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข...”

ต่อมารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 อันเป็นรัฐธรรมนูญที่มีขึ้นหลังจากเหตุการณ์รัฐประหารของฝ่ายทหารเมื่อวันที่ 19 ก.ย.2549 ได้นำคำว่า **หลักนิติธรรม** มาบัญญัติไว้ในมาตรา 3 วรรคสอง ข้อความว่า “การปฏิบัติหน้าที่ของรัฐสภา คณะรัฐมนตรี ศาล รวมถึงองค์กรตามรัฐธรรมนูญ และหน่วยงานของรัฐ ต้องเป็นไปตาม**หลักนิติธรรม**” และตาม มาตรา 78 (6) ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 ยังบัญญัติไว้อีกว่า “รัฐต้องดำเนินการตามแนวนโยบายด้านการบริหารราชการแผ่นดิน ดังต่อไปนี้ (6) ดำเนินการให้หน่วยงานทางกฎหมายที่มีหน้าที่ให้ความเห็นเกี่ยวกับการดำเนินงานของรัฐตามกฎหมาย และตรวจสอบการตรากฎหมายของรัฐ ดำเนินการอย่างเป็นอิสระ เพื่อให้การบริหารราชการแผ่นดิน เป็นไปตาม**หลักนิติธรรม**”

จากบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 มาตรา 3 และมาตรา 78 (6) ดังกล่าว ถือได้ว่า ประเทศไทย ได้เปิดประตูอย่างเป็นทางการให้นำเอา**หลักนิติธรรม** เข้ามาใช้จริงจึงเป็นรูปธรรม (Positive Law or Existing Law) หลังจากที่ได้เริ่มให้การยอมรับเป็นนามธรรมมาแล้ว ครั้งแรกเมื่อ ปี พ.ศ.2517 และครั้งที่สองเมื่อ ปี พ.ศ.2549 ในคำปรารภของรัฐธรรมนูญทั้งสองฉบับ ดังกล่าวแล้วข้างต้น

โดยที่รัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดเหนือกว่ากฎหมายใด ๆ ไม่ว่าจะเป็พระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญ หรือพระราชบัญญัติทั่ว ๆ ไป การที่รัฐธรรมนูญ มาตรา 3 วรรคสอง บัญญัติให้การปฏิบัติหน้าที่ของทุกองค์กร และทุกหน่วยงานของรัฐ ต้องเป็นไปตาม**หลักนิติธรรม** จึงมีผลผูกมัดทุกองค์กรของรัฐ และเจ้าหน้าที่ทั้งหลายทั้งปวงของรัฐ จะต้องทำความรู้ความเข้าใจ เรื่อง**หลักนิติธรรม** อย่างจริงจังมากขึ้น โดยจะละเอียด มองข้าม หรือเพิกเฉยไม่ได้เด็ดขาด

อย่างไรก็ดี การจะให้เกิดความรู้ความเข้าใจ เรื่อง**หลักนิติธรรม**อย่างถ่องแท้คงไม่ใช่เรื่องง่ายนักสำหรับเจ้าหน้าที่ของรัฐและประชาชนทั่ว ๆ ไป ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของนักนิติศาสตร์ นักรัฐศาสตร์ และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ รัฐบาล รัฐสภา ศาล องค์กรอิสระ หน่วยงานต่าง ๆ ของรัฐ

สถาบันการศึกษา ฯลฯ จะต้องทำการศึกษาให้แตกฉาน วางหลักเกณฑ์ ข้อกำหนดต่าง ๆ แต่ละเรื่อง และนำออกเผยแพร่ แนะนำให้เป็นที่รับรู้และปฏิบัติ ที่สำคัญยิ่งยวด คือ ฝ่ายรัฐผู้มีอำนาจจะต้องปฏิบัติให้เห็นเป็นแบบอย่างของการเคารพยึดถือหลักนิติธรรม และต้องไม่ปฏิเสธหลักนิติธรรม หรือกระทำการใด ๆ อันเป็นการฝ่าฝืนหลักนิติธรรมเสียเอง ดังที่เกิดขึ้นในสังคมไทย หรือแวดวงของฝ่ายการเมือง และเจ้าหน้าที่รัฐในโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงหลัง ปี พ.ศ.2550 ที่ผ่านมา

ดังนั้น สิ่งเร่งรีบที่ควรทำขณะนี้ คือ การหาความชัดเจนของ **หลักนิติธรรม** ให้มีความกระจ่าง เป็นรูปธรรม สามารถสัมผัสได้ กำหนดวัดได้ ง่ายต่อการเข้าใจและเข้าถึง แล้วนำออกเผยแพร่สู่สาธารณชน เพื่อยึดถือปฏิบัติทั้งด้านภาครัฐและภาคเอกชน อันจะเป็นการอำนวยความสะดวกและความสงบสุขให้เกิดขึ้นในบ้านเมืองอย่างถาวรสืบไป

4. หลักคิดอื่นที่สัมพันธ์กับหลักนิติธรรม

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า **หลักนิติธรรม** มีจุดเริ่มต้นมาจากนักปราชญ์ชาวยุโรปนับพัน ๆ ปี และมีความเด่นชัดขึ้นในประเทศอังกฤษ เป็นที่ยอมรับแพร่หลายทั่วโลกในยุคของ ศาสตราจารย์ เอ.วี.ไดชีย์ ในปลายรัชสมัยของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย

ส่วนในประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นประเทศเกิดใหม่เมื่อ ปี ค.ศ.1789 (พ.ศ.2332) จอร์จ วอชิงตัน เป็นประธานาธิบดีคนแรก นักกฎหมายอเมริกันบางกลุ่มไม่ยอมรับหลักนิติธรรม แต่ได้สร้างแนวคิด เรื่อง **กระบวนการที่ถูกต้องตามกฎหมาย** ขึ้นมา (Due Process of Law) โดยกำหนดรับรองไว้ในรัฐธรรมนูญของสหรัฐอเมริกา (The United States Constitution) แต่ก็มี ความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับหลักนิติธรรม โดยมุ่งเน้นไปที่กระบวนการและวิธีการปฏิบัติในการรับรองคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของบุคคล โดยใช้องค์กรตุลาการเป็นผู้ชี้ขาดตัดสิน ซึ่งหนีไม่พ้นต้องใช้เนื้อหาสาระของหลักนิติธรรม จึงกล่าวได้ว่า Due Process of Law มีความสัมพันธ์กับ Rule of Law อย่างแยกกันไม่ออก เพราะต่างก็มีวัตถุประสงค์เดียวกัน คือ เรื่องการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของบุคคล

สำหรับประเทศในภาคพื้นยุโรป เช่น เยอรมัน ฝรั่งเศส เน้นความสำคัญ เรื่อง **หลักนิติรัฐ** (Legal State) มุ่งควบคุมการใช้อำนาจรัฐ ต้องเป็นไปตามตัวบทกฎหมาย โดยถือรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุด กฎหมายอื่นจะขัดแย้งไม่ได้ อย่งไรก็ตามหลักนิติรัฐนี้ ก็มุ่งคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน เช่นเดียวกันกับ หลักนิติธรรม และ Due Process of Law ดังกล่าวแล้วข้างต้น

ดังนั้น ในบริบทของสังคมไทยยุคปัจจุบัน ซึ่งนักนิติศาสตร์ และนักรัฐศาสตร์ ผู้ทรงคุณวุฒิของประเทศไทยส่วนใหญ่ สำเร็จการศึกษามาจาก ประเทศต่าง ๆ ในยุโรป ประเทศอังกฤษ และประเทศสหรัฐอเมริกา จึงซึมซับได้รับอิทธิพลทางความคิดและวิชาการ ตลอดจนตำราเรียนจากสามแหล่งดังกล่าว และนำเข้ามาใช้ในประเทศไทยในลักษณะผสมผสาน แพร่หลายถ่ายทอดกันมาสู่สังคมจน

บางครั้งทำให้ผู้ที่มิได้ศึกษาอย่างถ่องแท้ หรือมิได้มีโอกาสรับรู้ในภาพรวมถึงแก่นแท้รากฐานของหลักทั้งสามนี้เกิดความสับสน เกิดข้อโต้เถียง หรือรุนแรงถึงขั้นปฏิเสธหลักเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งความจริงหลักทั้งสามประการนี้คือสิ่งเดียวกัน และมีเป้าหมายอย่างเดียวกัน คือ การคุ้มครองสิทธิเสรีภาพ สิทธิมนุษยชน และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ มิให้ถูกผู้เข้มแข็งกว่าละเมิดนั่นเอง

5. การยกเว้นหลักนิติธรรม

เมื่อมาถึงหัวข้อนี้ คงเป็นที่เข้าใจกันดีแล้วว่าหลักนิติธรรม เป็นหลักเกณฑ์ที่นักปราชญ์พยายามค้นหาและกำหนดขึ้นเพื่อใช้หลักประกันคุ้มครองสิทธิเสรีภาพขั้นพื้นฐานของประชาชนในการปกครองระบอบประชาธิปไตย เพื่อให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข เป็นอุดมการณ์สำหรับสกัดกั้นมิให้ผู้มีอำนาจกระทำการใด ๆ อันเป็นการละเมิดอำนาจโดยไม่คำนึงถึงหลักความถูกต้องเป็นธรรม เข้าลักษณะถืออำนาจเป็นธรรม (Might is Rights) สังคมใดขาดหลักนิติธรรมย่อมขาดหลักประกันความสงบสุข ความไว้ระเบียนก็จะเกิดขึ้น

เมื่อสรุปเช่นนี้ย่อมแสดงว่า หลักนิติธรรมจะต้องดำรงคงอยู่ควบคู่กับสังคมตลอดเวลา ไม่สามารถยกเว้นได้เลย เพราะถ้ายกเว้นเมื่อใดความไม่ชอบธรรม หรือการใช้อำนาจอย่างอำนาจอธิปไตย ก็จะเข้ามาแทรกแซงความวุ่นวายก็จะเกิดขึ้น ดังเหตุการณ์วิกฤติทางการเมืองของประเทศไทย เมื่อปี พ.ศ.2552 – 2553 และปี พ.ศ.2556 – 2557 ซึ่งสังคมมีความรู้สึกว้าวุ่น หลักนิติธรรมถูกละเลย ปลดปล่อยให้มีการละเมิดสิทธิมนุษยชนอย่างสาหัส มีผู้บาดเจ็บเสียชีวิต ทรัพย์สินของทางราชการและสุจริตชนถูกทำลายเสียหายระบบกลไกบังคับใช้กฎหมาย อ่อนแอ กฎหมายถูกย่ำยี รัฐบาลไม่สามารถควบคุมสถานการณ์ให้เกิดความสงบเรียบร้อยได้ แม้แต่ผู้นำรัฐบาลหรือนายกรัฐมนตรี ยังถูกฝูงชนลุมทำร้ายเกือบเอาชีวิตไม่รอด

มีข้อนำคิดว่าสถานะการณ์เช่นนั้น หลักนิติธรรมจะนำมาใช้ได้เพียงใด และถ้าคิดเลยไปถึงหลัก Due Process of Law และหลัก นิติรัฐ ซึ่งต้องมีขั้นตอนและต้องใช้เวลา อาจจะไม่ทันกับเหตุการณ์ความรุนแรงที่เกิดขึ้น

การสวนทางกันระหว่างหลักนิติธรรม กับความรวดเร็วในการรักษาความสงบเรียบร้อยของสังคม หรือความมั่นคงปลอดภัยของประเทศ จึงเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาเลือกเพื่อให้เกิดความสมดุลและลงตัวอย่างเหมาะสมที่สุดกับสถานการณ์นั้น ๆ ปัญหานี้มีทฤษฎีของ Herbert Packer ศาสตราจารย์ทางกฎหมาย ของมหาวิทยาลัยสแตนฟอร์ด สหรัฐอเมริกา เสนอทฤษฎี Crime Control Model และ Due Process Model ใ้ว่าจะใช้เป็นแนวทางได้ กล่าวโดยสรุปคือ ต้องยึดถือประโยชน์ส่วนใหญ่อยู่นเหนือประโยชน์ที่เล็กกว่า ซึ่งเป็นก็ถือว่าเป็นหลักนิติธรรมประการหนึ่ง มีตัวอย่างที่น่าศึกษา คือ

คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 45/2496 โดยศาลฎีกาวิเคราะห์ว่า เรื่องความมั่นคงอยู่รอดของประเทศชาติย่อมเหนือสิ่งอื่นใด แม้จะขัดกับหลักนิติธรรมในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ถึงขั้นร้ายแรง ก็ยอมยอมรับบังคับให้

แนวทางการยกเว้นหลักนิติธรรม ได้เป็นที่ยอมรับตามปณิญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ข้อ 29 (2) ซึ่งกำหนดให้ยกเว้นการใช้สิทธิและเสรีภาพของบุคคลให้อยู่ภายใต้ข้อจำกัดเพื่อความสงบเรียบร้อยของประชาคมได้ และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 มาตรา 28 ซึ่งบัญญัติว่า “บุคคลย่อมอ้างศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ หรือใช้สิทธิและเสรีภาพของตนได้เท่าที่ไม่ละเมิดสิทธิและเสรีภาพของบุคคลอื่น ไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐธรรมนูญ หรือไม่ขัดต่อศีลธรรมอันดีของประชาชน”

บทสรุป

หลักนิติธรรม เป็นอุดมการณ์และหลักเกณฑ์ที่นักปราชญ์ชาวยุโรปพยายามคิดค้น ริเริ่ม และเสนอไว้เป็นเวลานานนับพัน ๆ ปี เริ่มตั้งแต่ เพลโต (427 – 347 ปี ก่อน ค.ศ.) อริสโตเติล (384 – 322 ปี ก่อน ค.ศ.) และ เอ.วี.ไดซีย์ (ค.ศ.1835 - 1922) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้เป็นหลักสำหรับควบคุมจำกัดขอบเขตการใช้อำนาจของรัฐ หรือชนชั้นปกครองประเทศ มิให้กดขี่ข่มเหง เบียดเบียน ล่วงละเมิดสิทธิเสรีภาพของประชาชน ละเมิดสิทธิมนุษยชน ข้ำยศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ จนเกินขอบเขต ตามอำเภอใจ และไม่เป็นธรรม

หลักนิติธรรม ถูกเผยแพร่จากประเทศอังกฤษ หรือกล่าวได้ว่ามีต้นกำเนิดจากประเทศอังกฤษ ได้มีผู้ให้ความหมายไว้หลากหลาย แต่ก็ยังไม่มี ความหมายที่เป็นเอกเทศนัก ประกอบกับมีลักษณะเป็นนามธรรม ไม่มีการบัญญัติ หรือมีคำอธิบายไว้ในเอกสารสาธารณะ หรือเป็นตัวบทกฎหมาย (Positive Law) ของประเทศใด ๆ ดังนั้น ความเข้าใจจึงยังมีความแตกต่างกันในหมู่นักนิติศาสตร์ และนักรัฐศาสตร์ เชื่อว่าความแตกต่างนี้ยังคงมีอยู่ต่อไปอีกระยะหนึ่ง รวมทั้งในสังคมประเทศไทยด้วย

การค้นหาและการเข้าถึงหลักนิติธรรม สามารถพิจารณาได้จากกระบวนการต่าง ๆ ของเรื่องนั้น ๆ เช่น กระบวนการบัญญัติกฎหมาย การตีความกฎหมาย และการใช้บังคับกฎหมาย ซึ่งแต่ละขั้นตอน จะมีหลักเกณฑ์ที่เป็นสากลกำหนดไว้โดยเฉพาะ เช่น ขั้นตอนการบัญญัติกฎหมายต้องคู่ที่รัฐสภาหรือฝ่ายนิติบัญญัติ ขั้นตอนการตีความกฎหมายต้องคู่ที่ตุลาการหรือศาล และขั้นตอนการบังคับใช้กฎหมายต้องคู่ที่การทำหน้าที่ของฝ่ายบริหารได้แก่กลไกทางราชการ

สังคมของประเทศไทย ยอมรับแนวคิด เรื่อง หลักนิติธรรม ทางด้านวิชาการมาเป็นเวลาช้านาน มีการเรียนการสอนและเอกสารตำรารองรับ ส่วนในบริบทการนำมาใช้หรือการปฏิบัติ เพิ่งจะปรากฏหลักฐานชัดเจนเป็นครั้งแรกในคำปรารภของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2517 และต่อมามีในคำปรารภของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (ฉบับชั่วคราว) พุทธศักราช 2549 แต่ก็ยังเป็นเพียงนามธรรม ไม่มีผลถึงขั้นนำมาใช้จริง จนกระทั่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย

พุทธศักราช 2550 จึงนำมาบัญญัติไว้ในมาตรา 3 วรรคสอง และมาตรา 78 (6) ซึ่งถือว่าเป็นการเปิดประตูรับหลักนิติธรรม เข้ามาใช้จริงจังอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมครั้งแรกของประเทศไทย ส่วนการให้ความหมาย และความเข้าใจของคนทั่วไปยังคงหลากหลายอยู่ในระดับเดิม ซึ่งต้องพัฒนากันไป

หลักนิติธรรม มีวัตถุประสงค์ไม่แตกต่างกับหลัก Due Process of Law ของสหรัฐอเมริกา และหลักนิติรัฐ (Legal State) ของประเทศในยุโรป นักวิชาการบางรายสรุปว่าทั้งสามประการนี้เป็นเรื่องเดียวกัน ขึ้นอยู่กับระบบกฎหมาย และรูปแบบการปกครองของแต่ละประเทศ รวมถึงแหล่งกำเนิดอันเป็นฐานที่มา จึงเรียกชื่อต่างกัน

แม้หลักนิติธรรมจะเป็นกฎเกณฑ์ที่มีความเข้มแข็ง และได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายในนานาอารยประเทศ รวมถึงองค์กรสหประชาชาติ เพื่อใช้เป็นกลไกเงื่อนไขกำกับควบคุมฝ่ายนิติบัญญัติ ฝ่ายบริหาร และฝ่ายตุลาการ โดยมุ่งการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพ สิทธิมนุษยชน และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ เป็นเป้าหมายสำคัญ แต่หลักนิติธรรม ก็สามารถผ่อนคลาย หรือยกเว้นได้ในบางกรณีเมื่อมีเหตุผลเพื่อความมั่นคงของประเทศชาติ หรือสังคมส่วนใหญ่ หรือประโยชน์ของสาธารณชน ซึ่งสหประชาชาติให้การยอมรับผ่อนคลายหรือข้อยกเว้นนี้ รวมถึงรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐ ก็ยอมรับด้วยเช่นกัน /

บรรณานุกรม

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๑๗

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (ฉบับชั่วคราว) พุทธศักราช ๒๕๔๙

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๕๐

กำชัย จงจักรพันธ์, ศาสตราจารย์, **หลักนิติธรรม**, เอกสารโรเนียว, ๒๕๕๖.

นายโคฟี อันนัน, **หลักนิติธรรมระหว่างประเทศเพื่อสิทธิมนุษยชน**, คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เอกสารโรเนียว, ๒๕๕๕.

นายธานินทร์ กรัยวิเชียร, ศาสตราจารย์ (พิเศษ), **หลักนิติธรรม**, บริษัท ชวนพิมพ์ ๕๐ จำกัด, กรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๓.

นายประสิทธิ์ ไชววิไลกุล, รองศาสตราจารย์, **ข้อความคิดและหลักพื้นฐานในกฎหมายมหาชน**, กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๐.

นายวิชณุ เครืองาม, ศาสตราจารย์, **หลักนิติธรรมกับการบริหารราชการแผ่นดิน**, วารสารพระธรรมมูญ เล่ม ๔๙, ๒๕๕๑-๒๕๕๒.

นายอรรถนิติ ดิษฐอำนาจ, ศาสตราจารย์ (พิเศษ), **การนำหลักนิติธรรมมาปรับใช้กับการเมืองการปกครองในระบอบประชาธิปไตย**, สถาบันรัฐธรรมนูญศึกษา, ๒๕๕๖.

Universal Declaration of Human Rights, Preamble.

